

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

**Актуальні проблеми
вітчизняної та всесвітньої
історії**

Наукові записки
Рівненського державного гуманітарного
університету

Випуск 28

*На пошану професора, ректора
Руслана Постоловського*

Рівне – 2016

УДК 94(477) + 94 (100)
ББК 63.3 (4Укр)
А 43

*Друкується за рішенням Вченої Ради Рівненського державного гуманітарного університету,
протокол № 6 від 30 червня 2016 р.*

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор:

Постоловський Руслан – кандидат історичних наук, професор,
член-кореспондент Міжнародної слов'янської академії наук (м. Рівне)

Заступник головного редактора:

Шелюк Людмила – кандидат історичних наук, професор (м. Рівне)

Відповідальний редактор:

Шеретюк Валерій – кандидат історичних наук, доцент (м. Рівне)

Редакційна рада:

Киридон Алла – доктор історичних наук, професор (м. Київ)

Кузіцькі Єжи – доктор хабілітований в галузі історії,
професор (м. Жешув, Республіка Польща)

Троян Сергій – доктор історичних наук, професор (м. Київ)

Фісанов Володимир – доктор історичних наук, професор (м. Чернівці)

Шугасва Людмила – доктор філософських наук, професор (м. Рівне)

Члени редколегії:

Жилюк Сергій – доктор історичних наук, професор (м. Остріг)

Лоренс Беата – доктор хабілітований в галузі історії,
професор (м. Жешув, Республіка Польща)

Соммер Ханна – доктор гуманітарних наук в галузі соціології,
професор (м. Жешув, Республіка Польща)

Степанков Валерій – доктор історичних наук, професор (м. Кам'янець-Подільський)

Стоколюс Надія – доктор історичних наук, професор (м. Рівне)

Чухліб Тарас – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник (м. Київ)

Швецова-Водка Галина – доктор історичних наук, професор (м. Рівне)

Шеретюк Руслана – доктор історичних наук, професор (м. Рівне)

Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії:

Рівненський державний гуманітарний університет. Збірник наукових праць. Випуск 28. –
Рівне: О. Зень, 2016. – 487 с.

ISBN 978-617-601-159-0

*Згідно наказу Міністерства освіти і науки України «Про державну реєстрацію
періодичних видань» часопис «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії»
визнано фаховим виданням у галузі історичних наук (наказ № 820 від 11.07.2016 р.)*

Адреса редакції: 33027, м. Рівне, вул. Пластова, 31,
історико-соціологічний факультет РДГУ,
isf_rdgu@ukr.net
<http://isf.rv.ua/>

ISBN 978-617-601-159-0

© Рівненський державний гуманітарний університет, 2016

4. Loužil J. Národní identita, domov a vlast sudetských Němců // Češi a Němci: historická tabu. – Praha: Nadace Bernarda Bolzana, Ackermann-Gemeinde, 1995. – S. 85–93.
5. Ludvová J. Divadlo v boji o politickou hegemonii // Kultura jako nositel a oponent politických záměrů. Německo-české a německo-slovenské kulturní styky od poloviny 19 století do současnosti / eds. Kovač D., Marek M., Pešek J., Prah R. – Praha: Albis international, 2009. – S. 85–93.
6. Makrlík V. Češi a Němci. Studie proveditelnosti společných dějin a budoucnosti. – Praha: Ideal, 2009. – 404 s.
7. Pernes J. Česko-německé soužití ve společném státě v 19 a 20 století // Konec soužití Čechů a Němců v Československu: sborník k 60. výročí ukončení II světové války / Hynek Fajmon, Kateřina Houšková (eds.). - Brno: Centrum, 2005. – S. 23–31
8. Richter K. Zmařené revoluční naděje // Bez démonů minulosti. Česko-německé vztahy v osudových okamžicích společné minulosti / ed. K. Richter. – Praha: Rodiče, 2003. – S. 15–19.
9. Seibt F. Německo a Češi. Dějiny jednoho sousedství uprostřed Evropy. – Praha: Academia, 1996 – 464 s.
10. Sládek M. Němci v Čechách. Německá menšina v Českých Zemích a Československu 1848-1949. – Praha: Pragma, 2002. – 205 s.

323(477)+(470+571)«18»

Н.Івчик

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В ПІВДЕННО-ЗАХІДНОМУ КРАЮ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.: УКРАЇНСЬКИЙ РАКУРС

У статті аналізується політика імперської влади в умовах актуалізації «українського питання». Автор розглядає особливості українського питання у Російській імперії та дії влади щодо його вирішення.

Ключові слова: *українці, русифікація, національна політика, Російська імперія.*

В статье анализируется политика имперской власти в условиях актуализации «украинского вопроса». Автор

рассматривает особенности украинского вопроса в Российской империи и действия властей относительно его решения.

Ключевые слова: *украинцы, обрусение, национальная политика, Российская империя.*

This article analyzes the reasons for updating of Ukrainian question in the Russian Empire in the second half of the XIX century. The influence of the Polish uprisings of 1830-1831 and 1863-1864 on this status quo has been investigated. The author has unleashed controversy among the bureaucratic and academic communities during the reign of Alexander II on the form of optimal response to events in the South West region (in particular – increase of Ukrainophilism). N. Ivchyk explores these issues stating the fact that despite Ukrainophile trends didn't threaten the government, the authority, fearing Ukrainian separatism, took preventive measures.

The author affirms that undiverted attention of a center to the Ukrainian issues was reflected in the educational and linguistic spheres due to government's objective to prevent the formation of Ukrainian identity. N. Ivchyk believes that this fact explains extrusion of «little Russian language» by Russian education, replacing of unreliable teachers by government loyal ones, a ban on the usage of Ukrainian textbooks in education. The author treats the appearance of Ems decree and Valuev Circular like a culmination of the attack on Ukrainian culture. Simultaneously she formulates a conclusion, the emergence of restrictive laws had a goal to minimize social and cultural differences among Slavic population of the Russian Empire (Russian, Ukrainian, Belarusian) – a communal component of government policy that carried it in the investigated chronotope.

Key words: *Ukrainians, Russification, national policy, the Russian Empire.*

Поступове формування національної свідомості тих спільнот, які в різний час стали жертвами експансіоністської політики Російської імперії зумовило особливе суспільне звучання в ній національної політики влади. Прояви етнічної самотності населення т.зв. окраїн, їхнє прагнення до розвитку своєї культури завжди викликало досить гостру реакцію уряду в національній сфері, яка у традиціоналізмі, намаганні зберегти культурну самотність тощо вбачала ознаки сепаратизму. Це свідчить про те, що поступ процесу національної самоідентифікації

неросійських народів, формування їхніх національних ідей став каталізатором зростання уваги центральної влади не тільки до релігійного, але й національного питання як такого.

Національна політика імперії Романових – одна з проблем, яка ретельно досліджується вченими різних країн. Так, наприклад, російській дослідник О.Міллер [9], розглянув українське питання від часу його зародження в імперії Романових. Він дає характеристику політики русифікації, яка стосувалася народів, що населяли Російську імперію, зокрема і українців. Робота ще одного російського дослідника С.Соколовського [12] присвячена визначенню та двоякому використанню поняття «іногородці» у російській політиці та законодавстві. У монографічному дослідженні вітчизняного вченого Н.Щербак [14] розглядається процес виникнення та загострення українського питання на тлі проявів українського національного відродження XIX ст. Серед іноземних дослідників, які займаються вивченням національної політики Російської імперії та «українського питання» зокрема, – праці таких учених, як А.Капелер [17], Р.Вікс [16] та інші.

Беручи до уваги предмет нашого дослідження, формулюємо завдання, які намагаємося реалізувати в даній розвідці: 1) визначити особливості процесу русифікації в Російській імперії; 2) проаналізувати дії влади в умовах зародження й загострення українського питання, визначення його особливостей; 3) охарактеризувати позицію центру щодо українського мовного питання в освіті та культурі.

Вивчаючи досліджувану проблему, вважаємо за необхідне звернути увагу на міркування Е.Тадена стосовно терміну «русифікація», який широко застосовується в історіографії пострадянських держав. Учений звертає увагу на те, що цей термін перетворився в механічно вживаний інструмент дослідників. Не сприймаючи такого універсалізму, Е.Таден став одним з перших, хто здійснив спробу класифікації процесу русифікації. Він виділив у ній три складових, котрі відрізняються за об'єктом «обрусіння»: 1) спонтанну русифікацію еліт, котра властива XVIII ст.; 2) «адміністративну русифікацію», яку трактує частиною політики абсолютної адміністративної

централізації другої половини XVIII ст.; 3) насильницьку русифікацію (спроби насадження російської мови та православ'я), що реалізовувалася в XIX – на початку XX ст. [7, с. 55]. Отже, поділяючи наведені міркування вченого, ми досліджуємо процес русифікації в той час, коли її об'єктом стали певні етнічні спільноти, а не окремі їхні верстви. Як і в багатьох інших країнах досліджуваного періоду, насадження культурних цінностей, які сповідувала правляча династія, супроводжувалося асиміляцією та акультурацією.

Кристалізація внутрішньої політики імперії в національній політиці в сучасному розумінні – результат її відповіді на виклики процесів національного самоусвідомлення неросійських народів і українців зокрема. Логіка наших міркувань зумовлюється тим, що, як свідчить імперське законодавство та безпосередні дії влади, її увага до т.зв. інородців тривалий час визначалася переважно релігійним фактором. У реаліях традиціоналістського за своїм єством тогочасного російського суспільства це було закономірним, адже призма світосприйняття будь-кого – як представників влади, так і «пересічних» підданих імперії – тривалий час визначалася саме приналежністю людини до тієї чи іншої церкви/конфесії.

Знаковими для нас є міркування представника Інституту етнології та антропології Російської Академії Наук С.Соколовського, який стверджує, що «принципи класифікації населення [імперії Романових] не відносилися до тих, котрі були сформульовані чітко; до того ж частина з них радше малася на увазі, аніж усвідомлювалася й відкрито висловлювалася» [12]. Названий вчений покликається до роздумів дореволюційного етнографа Л.Штернберга, який твердив, що термін «інородці» мав два значення: політичну й техно-юридичну. В першому випадку критерієм приналежності до інородців чи навпаки слугує мова. «Тільки населення, яке говорить великоросійською, – доходить висновку етнограф, – має привілею зватися російським народом. Ані раса, ані навіть релігія, ані політична лояльність не відіграють суттєвої ролі» [12]. Відтак, головні фігуранти нашого дослідження – слов'яни-українці, поляки, тим паче – євреї, які є семітського походження, трактувалися інородцями.

Ще один аргумент на користь здійснення ретроспективи задля визначення часу формування українського питання в національній політиці імперії – констатація прискіпливої уваги влади до неї, що спричинена новими тенденціями в суспільно-політичному житті поляків і, як буде з'ясовано нижче, їх рефлексією в українському «дзеркалі». Йдеться про те, що ставлення правлячих кіл імперії Романових до неросійських народів змінилося, на нашу думку, починаючи з польського повстання 1830-1831 рр. Польські повстання XIX ст. супроводжувалися спробами залучення до нього представників інших націй. Таким чином можна стверджувати, що самі неросійські народи спровокували прискіпливішу увагу влади до себе. Відтоді, вважаємо, в національній політиці з'явилися нові складові. Польське, єврейське та українське питання у різні періоди набули в імперії особливої суспільної значимості.

Українське питання окреслилося в першій половині XIX ст. з появою Кирило-Мефодіївського братства. Це обумовлювалося тими політичними постулатами, які сповідували його члени: самодержавству протиставили ідею вільної слов'янської федерації. Цей принцип мав бути застосований до східного слов'янства. Україна повинна була стати самостійним суб'єктом федерації, яка складається з націоналістів, об'єднаних федеральним урядом – «спільним загальним собором із представників всіх племен». Становому поділу, офіційній народності та релігії, поліцейським утискам братство протиставило вимоги всезагальної рівності, свободи думки та слова, поширення освіченості населення. Згодом, після повернення членів товариства із заслання, їх полонила ідея так званих «великих реформ», особливо питання скасування кріпосного права. Засновується журнал «Основа», темами дослідження якого стають питання соціального характеру. Зокрема, питання звільнення селян від кріпосного права, самоуправління українського селянства та їхнє земельне забезпечення. Далі обговорювалися питання поширення освіченості, недільних шкіл, видавництво навчальних посібників українською мовою [2, с. 8–9]. Автори «Основи» вели мову про необхідність видання Євангелії українською мовою [6, с. 305] тощо.

Констатуючи причини концентрації уваги влади на українському питанні в його політичному звучанні зауважимо: в порівнянні з польською проблемою, яка в 1830-х рр. конструювалася вже не тільки за критеріями національної окремішності, а й проявлялася в сепаратизмі, воно в той час було другорядним. Водночас припускаємо, що польська проблема стала тим додатковим каталізатором, яка (поруч із проявами покликання українців до своєї етнічної історії, що вписується в концепцію грохової фази «В») спонукала владу прискіпливіше придивлятися до українського питання. Йдеться про те, що після поразки польського повстання 1830-1831 рр. означився інтерес поляків, особливо емігрантів, до українців. Саме в останніх вони вбачали союзників у боротьбі з Російською імперією. При цьому її уряд вважав, що поляки суттєво впливають на усвідомлення українцями їхньої національної самобутності. Підтвердженням цієї гіпотези є твердження Миколи І, який пов'язував виникнення Кирило-Мефодіївського братства з впливом на українців польської повстанської еміграції. Погляди його членів оцінювалися імператором як спроби формування українського національного руху [8, с. 55].

Ситуація принципово змінилася з початком правління Олександра II (1855 р.). На відміну від попередніх років, українська проблема потрапила в спектр питань, що привертати увагу як високопосадовців, так і тих, хто обговорював найгостріші проблеми суспільно-політичного життя імперії на шпальтах періодичних видань.

Це обговорення не вийшло поза межі власне полемічного діалогу. Єдиний виняток, який став каталізатором наступу влади, було її занепокоєння впливом поляків на процес українського відродження. Намагаючись запобігти цьому, уряд жорстко реагував на спроби поляків поширювати в Західному краю літературу, яка друкувалися латиницею й адресувалася іншим націям. Очевидно, в даному випадку йдеться про намагання влади, з одного боку, нейтралізувати перспективу виникнення союзу поневолених імперією націй, а з іншого, така діяльність може бути оцінена як засіб запобігання їх колонізації та «прив'язування» до російського граматичного стандарту.

Полеміка в українському питанні, яка велася тогочасною інтелігенцією, стосувалися правомірності визнання їх мови та культури як самобутніх. Зосередження уваги саме на цих питаннях відображає уявлення тогочасних інтелектуалів про виникнення / існування націй. Відповідь на це складне питання формулювалося сучасниками 1860-х рр. де-факто за критерієм спілкування певної спільноти однією – рідною мовою.

У полеміку з українського питання включилися не лише українофіли та їхні опоненти, а й польські публіцисти. Їхня засаднича позиція – твердження про окремішність, як вони говорили в той час, Південно-Західної Малоросії. Їм опонували представники російської слов'янофільської течії. Так, наприклад, редактор «Московських ведомостей» М.Катков, критикуючи політичну позицію М.Костомарова, не сприймає факту етнічного пробудження українців, інтерпретує нову позицію їхньої нечисленної інтелігенції як наслідок польської «інтриги». Для нього українці – це частина російського народу, який спілкується діалектом [6, с. 689].

Враховуючи особливості тогочасного світогляду – потужність релігійної ідентифікації – в спектрі дискутованих представниками двох сторін тем опинилася проблема видання україномовного Євангелія. Так, тим часом як М.Костомаров і П.Куліш на шпальтах журналу «Основа» доводили логічність визнання факту існування української літературної мови, їхні опоненти (наприклад, І.Аксаков) продовжували дискусії з цього питання і виступали противниками видання Євангелія українською мовою [1, с. 305].

Одним з наріжних компонентів цієї дискусії стало мовне питання. Зауважимо, що це стосувалося не тільки українців. Дане питання було актуальним для поневолених націй загалом (напр., литовців та поляків). Як перші, так і другі вважали, що їхні мови в певний період заборонялися з огляду на здійснювану владою політику русифікації. Справді, в другій половині XIX ст. така тенденція простежується в сфері застосування мови в адміністрації, освіті, в друці, світському середовищі. Ці обмеження стосувалися всіх мов, які були поширені у західних регіонах імперії, у тому числі Царстві Польському і Західному

краю. Що стосується мов, які були поширені у всіх сферах життєдіяльності населення, таких як польська чи німецька, то в даному випадку політика була спрямована на обмеження мовного домінування окремих націй. Поле ж функціонування тих мов, які з шовіністичних позицій трактувалися недостатньо «розвинутими», уряд намагався мінімізувати в освіті та адміністративних структурах. На думку влади, російська мова включала у свій склад і українську, і білоруську. Тому вона не бачила потреби у їхньому активному застосуванні, скажемо так, у діловому житті, залишаючи за нею «статус» мови «домашнього вжитку», а також як мови видавництва пам'яток історії та фольклору [7, с. 82].

Ідея спорідненості російської та української культур схилила правлячі кола імперії до висновку про непотрібність розбиратися у політичних, історичних, культурних та етнографічних аспектах їхніх відмінностей. Проте влада повсякчас приділяла прискіпливу увагу українському «сепаратизму». Це зумовлюється тим, що він мав в імперії свій відтінок. Так, наприклад, представники т.зв. «іногородців» – поляки, вірмени, грузини – зустрічаючи у своїй національно-культурній діяльності адміністративні перешкоди, знали, що їхнє право на національну культуру лише обмежується, а не заперечується владою повністю. Українці ж постійно змушені були доводити своє право на існування: як засвідчить час – боротися проти заперечення свого права на самобутність [13, с. 115-116].

Складовими української проблеми другої половини XIX ст. були питання освіти, мови та культури. За правління імператора Олександра II, кирили-мефодіївці з'являються в Санкт-Петербурзі. Саме вони, за словами українофіла Стешенка, тримали напрям на об'єднання українського народу з великоросійською частиною Росії в одну загальноросійську народність. Однак замість панславістського федералізму вони через освіту, позашкільне просвітництво на т.зв. малоросійській мові та через пресу (щомісячник «Основа») поширювали українське народництво [15, с. 55].

Українофіли і в Санкт-Петербурзі, і в Києві займалися видавництвом брошур українською мовою. Поступово почали

з'являтися українські шкільні підручники, згодом – недільні школи з українською мовою викладання. На початку 1862 р. питання існування українських шкіл та введення у них навчання українською мовою було підняте перед урядом петербурзьким комітетом освіти. Тамтешні українофіли знайшли собі захисника – міністра освіти А.В. Головніна, який підтримував ідею навчання українською мовою у т.зв. нижчих школах Південної частини Росії.

Поряд із спробами поширення української літературної діяльності, з'являються наукові передумови українського самопізнання. Робилися спроби науковців в українознавстві та етнографії. У 70-х роках XIX ст. у Києві відкривається Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, діячі якого досліджували українське народне життя в усіх його проявах. Українська інтелігенція робила спроби підняти на новий щабель національну культуру загалу, видавати україномовні книги. У приватних початкових школах у Київській, Полтавській та Харківській губерніях, у київських недільних школах навчання велося українською мовою. Така практика реалізовувалася не без підтримки міністра освіти А.Головніна та попечителя Київського навчального округу М.І. Пирогова [13, с. 45]. Саме міністр освіти підтримував поширення української мови у навчальних закладах, вказував духовному керівництву на важливість перекладу Нового Заповіту українською мовою. Проте в той час пропозиції міністра залишилися поза увагою [9, с. 148].

Згодом, у 1863 р., актуалізувалося питання мови викладання. Проект з цього питання був поданий на обговорення. Одна частина імперського політикуму вважала, що належний розвиток учнів буде досягнутий завдяки впровадженню т.зв. «народної мови» навчання. Інша ж переконувала урядовців у тому, що, по-перше, у західних губерніях російська мова є для всіх зрозумілою та доступною, по-друге, навчання на місцевій мові, наприклад литовській, не можливе за недостатньої кількості відповідних спеціалістів. І, по-третє, навчання на місцевих мовах може призвести до роз'єднання «інноплемянних» національностей з іншими. Після розгляду та обговорення всіх позицій було прийняте рішення, щоб навчання у народних училищах спочатку велося на народній мові; в тих регіонах де розмовна мова була не російською, рідна мова

викладалася на рівні з мовою влади. Навчання також мало вестися переважно російською [10, арк. 9–9 зв.].

Урядові позиції щодо вирішення питання поширення української мови були різними. Деякі представники владних структур, зокрема Київський генерал-губернатор М.Анненков, дотримувались досить категоричної позиції щодо української проблеми, особливо ж освіти та введення української мови у вжиток. Так, українофільські спроби поширити рідну мову у видавничій сфері закінчилися невдало. Український переклад Євангелії, який був поданий для оцінки у Київ генерал-губернатору М.Анненкову, не був прийнятий. Він взагалі визнав цей крок небезпечним і шкідливим, оскільки вважав, що саме існування української літератури може призвести до відокремлення України від Російської держави. Позицію генерал-губернатора підтримав тодішній міністр внутрішніх справ Валуєв, який вбачав у поширенні видавничої української мови літературний сепаратизм, і пов'язував його з польськими сепаратистськими намірами. Згодом було заборонене викладання українською мовою у народних школах [15, с. 58].

На початку квітня 1863 р. князь В.Долгорукий інформує міністра внутрішніх справ П.Валуєва про справу українофілів, додаючи лист М.Анненкова. У червні того ж року голова київського цензурного комітету О.Новицький інформує листом міністра внутрішніх справ П.Валуєва про заборону друкувати частковий переклад Євангелія українською мовою. Уряд відреагував таємною постановою за № 394, яка стала відомою як Валуєвський циркуляр [8, с. 110–111]. Даний документ став каталізатором «закриття» українського слова. Після урядового вето і репресій 1863-1864 рр., літературне українофільство перебувало під забороною до 1870 р.

Прибічниками такої радикальної лінії були не всі урядовці. Так, міністр освіти Головнін визнавав неможливим заборону видавництва книг за критерієм мови [3, с. 13]. Тим часом барон Корф вважав надмірну жорсткість в українському питанні зайвою, пояснюючи це тим, що в українофілів немає «історичної образи» та ненависті до Росії, яка була характерною полякам. Підкреслюючи непродуктивність репресій, він зауважував, що

вони не стільки сприятимуть остаточному придушенню українофільського руху, скільки дадуть привід його симпатикам вважати себе жертвами режиму [9, с. 158].

Події 1863 р. збентежили імперський уряд. Перебуваючи під враженням від польського повстання, він зосередив увагу на українському питанні й оголосив його плодом «польської інтриги». Відтак розпочато репресії щодо тих, хто обстоював засади самобутності українців. Таке поєднання українського й польського питань властиве й тим сучасникам подій, які не перебували на державній службі. Наприклад, редактор «Московских ведомостей» М.Катков в одній із статей у журналі розмірковував над питанням про шкідливий вплив польських повстанців на українофілів. І якщо поляки знають, які цілі вони відстоюють, оскільки мали власну історію, мову, літературу, то українці, згідно М.Каткова, навпаки – ніколи не мали ані власної історії, ані самостійної держави, а отже, висновує він, не можуть мати й політичної самостійності. Його позиція обґрунтовується шовіністським постулатом про те, що українці є частиною російського народу [5, с. 45].

Зважаючи на впливи польської частини населення в Південно-Західному краю (особливо в освіті), уряд, після придушення польського повстання та видання Валуєвського циркуляру, ухвалює заходи для посилення владного контролю за освітньою сферою. «Положенням про народні училища в губерніях Київській, Подільській і Волинській» 25 травня 1869 р. початкова освіта підпорядковувалась православному духовенству, що стало одним із напрямків контролю та впливу влади за освітнім процесом [14, с. 266].

70-ті роки XIX ст. означилися певним цензурним полегшенням. Однак, активізація роботи української інтелігенції призвела до посилення адміністративних обмежень. Цьому сприяло те, що в урядових колах усвідомлювали: українофільство, з одного боку, не набуло особливого поширення серед загалу, з другого ж, представники влади почали прочитувати в українофільстві соціалістичні ідеали. Таку позицію, зокрема, обстоював М.Юзефович. А тому він вимагав вжити щодо українофілів відповідних заходів. Як наслідок

постраждала культуро-просвітницька діяльність української інтелігенції. 18 травня 1876 р. закрито відділ Російського географічного товариства; вказані М.Юзефовичем його члени підлягали покаранню [13, с. 49]. Ця практика зумовила еміграцію частини українських діячів.

Про громадсько-політичні настрої української інтелігенції свідчить активізація вчених, учителів, викладачів, письменників, які поширювали серед учнів та студентів патріотичні ідеї. Водночас останні проявляли свою громадську позицію в публічних виступах чи завдяки вжитку українських пісень з промовисто-політизованими назвами [4, арк.126].

В одному з параграфів Емського указу 1876 р. заборонявся відступ в українських творах від загальноприйнятого російського правопису. Була введена т.зв. поліцейська орфографія – пристосування російського правопису до української граматики і морфології, що значно змінювало та руйнувало мову. Цензурні заборони указу 1876 р. стосувалися не лише україномовних робіт, але й тих, що видавалися російською й торкалися України. Так, у 1877 р. подана до цензурного комітету робота «Досвід граматики малоросійської мови» отримала відмову. Відповідь була мотивована таким чином: «Не можна дозволяти до друку граматику мови, яка приречена на небуття» [3, с. 17-18].

Після прийняття Емського указу та поширення українофільських ідей влада спрямувала свою діяльність на русифікацію тих українців, котрі проживали в Російській імперії. Методи та шляхи впровадження урядової політики були досить схожими на політику русифікації польського та єврейського населення, зокрема у сфері освіти та культури. Тим паче, що українців підозрювали у співпраці з поляками. Так, в одному з документів Міністерства освіти в рамках впровадження політики русифікації та запобігання українському сепаратизму було затверджено низку заходів. Зокрема: посилити спостереження за викладацьким складом народних училищ, освітянських чиновників на місцях, видалити україномовні книги з бібліотек нижчих та середніх навчальних закладів Південно-Західного краю, а також книги та брошури, видавництво яких заборонене. Окрім того, попечителі Харківського, Київського та Одеського

навчальних округів зобов'язані були подати інформацію про українофільські настрої учителів. Неблагонадійних працівників освіти передбачено переселяли в інші губернії Російської імперії (аналогічна політика проводилася щодо польського викладацького складу). При цьому вчительський корпус замінявся тими фахівцями, що приїжджали в названі навчальні округи з великоросійських губерній [4, арк. 104–104 зв.].

Польське населення Російської імперії підтримувало прояви української національної свідомості. Зокрема, відновлення українського слова та друку. Про це поляки писали у своїх брошурах. Так, наприклад, автор польської брошури «*Recze ze sie pojednamy. Slowo do braci Polakow w sprawie polsko-ruskiej*» (Ручаюся, що об'єднаємося. Слово до братів-поляків у польсько-російській справі), яка потрапила до київського цензора з іноземної цензури, висловив позицію про ненависть українців до росіян і ця єдність ідей, з його точки зору, зближує їх з поляками. Далі автор продовжує: «Українці розмовляють та пишуть свої твори українською мовою, і поляки радіють тому, і підтримують літературу, аби цим переконати світ та росіян, що Росія не є Москва» [11, арк. 3].

Українська проблема, яка викликала занепокоєння у владних структурах, зумовила досить категоричну реакцію уряду. Період культурного полегшення уряду щодо українського питання змінилася владною експансією українського слова. Звинувативши український рух у спільності з поляками, боячись українського сепаратизму, російський уряд будь-якими способами намагався придушити зародки української самосвідомості. Українці з точки зору влади продовжували залишатися частиною загальноросійської нації. Тому поширення українського у всіх сферах життєдіяльності населення знову було нею заборонене.

Вище викладене дозволяє зробити наступні висновки:

1) політика русифікації, особливо мовна, яка стосувалася таких національних меншин як поляки, євреї та ін., не оминула й українців. Витіснення «малорусского наречия» російськомовним навчанням, заміна неблагонадійних учителів та заборона україномовних підручників стали важливими заходами, вжитими урядом у царині освіти.

2) Виникнення та активізація українського питання спонукало владу до прийняття кардинальних рішень. І хоча українофільські тенденції не загрожували владі, уряд, боячись українського сепаратизму вживає превентивних заходів. Вони ґрунтувалися на ідеї обмеження сфери функціонування української мови, що було намаганням центру запобігти зростанню української національної свідомості.

3) Інструментами цього стали Валувеський циркуляр та Емський указ, які заборонили видавництво україномовної літератури та вживання української мови в освіті.

Джерела та література

1. Аксаков И.С. Сочинения. В 7 т. Т. 3: Польский вопрос и западно-русское дело. Еврейский вопрос (1860-1886 гг.). Статьи из «Дня», «Москвы», «Москвича» и «Руси» / Иван Сергеевич Аксаков. – М.: Типография М.Г. Волчаникова, 1886. – 844 с.
2. Грушевский М.С. Движение политической и общественной Украинской мысли в XIX веке / Михаил Сергеевич Грушевский. – СПб., 1907. – 15 с.
3. Грушевський М.С. Український вопрос / Михаил Сергеевич Грушевский. – СПб., 1907. – 32 с.
4. Державний архів Рівненської області. Ф. 215. Ровенское реальное училище. (1832-1925 гг.).оп. 2. (1832-1925 гг.). Спр. 7. Секретные циркуляры попечителя Киевского учебного округа о лицах уволенных из разных учебных заведений за политическую неблагонадежность и по другим вопросам, 17 августа 1870 г. – 19 апреля 1879 г., 142 арк.
5. Катков М.Н. Империя и крамола / Михаил Никифорович Катков. – М.: Изд-во «ФонДИВ», 2007. – 432 с.
6. Катков М. Украинофильство и Г.Костомаров / Михаил Катков // Русский вестник. – 1881. – апрель. – Т. 152. – С. 687–726.
7. Миллер А.И. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования / Алексей Ильич Миллер. – М.: Новое литературное обозрение, 2008. – 248 с.
8. Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / Алексей Ильич Миллер. – СПб.: Алетейя, 2000. – 267 с.

9. Миллер А.И. Украинский вопрос в политике властей Российской империи и в русском общественном мнении во второй половине 1850-х – начале 1880-х годов: дис... доктора ист. наук: 07.00.02 / Алексей Ильич Миллер. – М., 2009. – 325 с.
10. Российский государственный исторический архив (РГИА). Ф. 908. Валуев Петр Александрович (1814-1890 гг.) курляндский, гражданский губернатор, министр внутренних дел, министр государственных имуществ, председатель комитета министров. (1823-1894 гг.).оп. 1. (1823-1894 гг.). Д. 174. Отношение министра народного просвещения Александра Васильевича Головнина (адъютанту Киевского военного губернатора Константина Павловича Гессе), Устав общества для распространения грамотности и православного образования в губерниях Киевского учебного округа и др. документы по делу об устройстве народных училищ в Киевском учебном округе, 30 июня – 9 июля 1862 г. и б. д., 32 листа.
11. РГИАФ. 775. Центральное управление по цензурному ведомству. (1863-1865 гг.).оп. 1. (1863-1865 гг.). Д. 188. О цензуровании книг издаваемых для народа малороссийского наречия, 6 июля 1863 г., 31 листа.
12. Соколовский С. Категория «коренные народы» в российской политике, законодательстве и науке / Сергей Валерьевич Соколовский [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.prof.msu.ru/publ/book3/sok.htm>.
13. Украинский вопрос. Издание второе. Составлено сотрудниками журнала «Украинская жизнь». – М., 1915. – 162 с.
14. Щербак Н. Національні питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). Монографія / Надія Щербак. – К.: ПЦ «Ризографіка», 2005. – 616 с.
15. Щеголев С.Н. Украинское движение, как современный этап южнорусского сепаратизма / Сергей Никифорович Щеголев. – К., 1912. – 588 с.
16. Weeks T. R. Nation and State in late Imperial Russia: nationalism and Russification on the western frontier, 1863-1914 / Weeks Theodore R. – Northern Illinois University Press, 1996. – 291 p.

17. Kappeler A. The Russian Empire: A Multiethnic History / Andreas Kappeler. – Harlow: Longman, 2001. – 496 p.

УДК 328(410)+325.3:3272(410) «1884/1888»

Л.Валюх

РЕАКЦІЯ БРИТАНСЬКОГО ПАРЛАМЕНТУ НА ПОЧАТОК НІМЕЦЬКОЇ КОЛОНІАЛЬНОЇ ЕКСПАНСІЇ В АФРИЦІ (1884-1888 рр.)

Здійснено аналіз реакції британського парламенту на початок німецької колоніальної експансії в Африці (1884-1888 рр.). Висвітлено експансіоністську риторичку відомих представників політичних кіл Англії. Доведено, що у 1884-1885 рр. парламентарі проявляли слабкий інтерес до колоніальних загарбань Німеччини в Південній Африці, оскільки поки що не вбачали у цих діях серйозної загрози британським колоніальним володінням. Проникнення Німеччини до Східної Африки, у регіон, який вже активно освоювали промисловці Манчестера та Лідса, примусило депутатів, які представляли інтереси цих кіл, прискіпливіше розглянути проблему конкуренції з німецькими колонізаторами в Африці. Пропонуючи неконструктивні рішення, консерватори зайнялися критикою ліберального кабінету, вбачаючи в його, нібито жорсткій стосовно Бісмарка позиції, причину посилення темпів німецької експансії.

Ключові слова: Велика Британія, Німеччина, колоніальна експансія, британський парламент.

Осуществлен анализ реакции британского парламента на начало немецкой колониальной экспансии в Африке (1884-1888 гг.). Отражено экспансионистскую риторичку известных представителей политических кругов Англии. Доказано, что в 1884-1885 гг. парламентарии проявляли слабый интерес к колониальным захватам Германии в Южной Африке, поскольку пока не видели в этих действиях серьезной угрозы британским колониальным владением. Проникновение Германии в Восточную Африку, в регион, который уже активно осваивали промышленники Манчестера и Лидса, заставило депутатов, которые представляли интересы этих кругов, иначе рассмотреть проблему конкуренции с немецкими колонизаторами в Африке. Предлагая неконструктивные решения,

З М І С Т

Смолій В. НА ПОШАНУ РУСЛАНА ПОСТОЛОВСЬКОГО (З НАГОДИ 65-РІЧЧЯ)	3
--	---

Савчук П. НАУКОВА ШКОЛА ПРОФЕСОРА ПОСТОЛОВСЬКОГО: НОВЕ БАЧЕННЯ	6
--	---

РОЗДІЛ 1 ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Шугаєва Л. НАРОДНЕ БОГОСЛОВ'Я В КОНТЕКСТІ РЕЛІГІЙНИХ ПРАКТИК ДУХОВНОГО МІСТИЧНОГО ХРИСТИЯНСТВА В УКРАЇНІ	19
---	----

Прищеп О. ГІМНАЗІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ОСВОЄННІ МІСЬКОГО КУЛЬТУРНОГО ДОВКІЛЛЯ (ДРУГА ТРЕТИНА ХІХ СТ.)	27
--	----

Ткачук В. ФОРМУВАННЯ КОЛЕКЦІЙ ДАВНІХ УКРАЇНСЬКИХ АНТИМІНСІВ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	41
--	----

Добровичинська В. ТЕРНИСТИЙ ШЛЯХ РОМАНА МОГИЛЬНИЦЬКОГО (1902-1973 РР.): МАЛОВІДОМІ ФАКТИ З ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТІ	60
--	----

Пальчевський Р. УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІСТИЧНИЙ МОЛОДІЖНИЙ РУХ В ЗАКАРПАТТІ (1918-1939 РР.)	68
--	----

Карпукіна Т. УКРАЇНА В ПЛАНАХ ІНОЗЕМНИХ ДЕРЖАВ НА ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	80
Півоварчук В. ВПЛИВ РАДЯНІЗАЦІЇ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ НА ЖИТТЄВИЙ РІВЕНЬ НАСЕЛЕННЯ (1939-1940 РР.)	97
Старжець В. ПРОПАГАНДИСТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО ПІДПІЛЛЯ СЕРЕД ВЧИТЕЛЬСТВА ТА ШКІЛЬНОЇ МОЛОДІ (1944-1953 РР.) ...	109
Дубей В. ФОРМУВАННЯ ДОГОВІРНО-ПРАВОВИХ ЗАСАД СПІВПРАЦІ УКРАЇНИ ТА ЄС У ЦАРИНІ МІЖНАРОДНИХ АВТОМОБІЛЬНИХ ПЕРЕВЕЗЕНЬ	120
Шамсутдинова-Лебедюк Т. МІЖКОНФЕСІЙНИЙ ДІАЛОГ ПРАВОСЛАВ'Я ТА ІСЛАМУ В УКРАЇНІ	132
Юзик В. ДАКТИЛОСКОПІЯ –ЦЕ ТОЧНА НАУКА, ЯКА НІКОЛИ НЕ ПОМИЛЯЄТЬСЯ	140
Bulyga I. NON-CONFESSIONAL RELIGIOSITY IN THE CONTEXT OF RELIGIOUS DEVELOPMENT OF VOLYN REGION	148
Кундеус О. ЄВРОПЕЙСЬКА ІНТЕГРАЦІЯ УКРАЇНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ	159
Любарець А. ВІДЗНАЧЕННЯ 9 ТРАВНЯ ЯК ДЗЕРКАЛО УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ (2005-2015)	176

РОЗДІЛ 2

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ І МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Гуменний В.

ОФІЦІЙНА ПРОПАГАНДА І СХІДНА ПОЛІТИКА

РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ І СТ. Н.Е.

(ЗА НУМІЗМАТИЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ)190

Жилюк С.

ВСЕЛЕНСЬКІ ПРАВОСЛАВНІ СОБОРИ:

СЕРЕДНЬОВІЧНА ЦЕРКОВНА ПОЛІТИКА

ТА ЇЇ ВІДЛУННЯ У XX СТ.202

Десятничук І.

РЕВОЛЮЦІЯ 1848 Р. В АВСТРІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ:

ПОЧАТОК НАЦІОНАЛЬНОГО ЧЕСЬКО-НІМЕЦЬКОГО

КОНФЛІКТУ214

Івчик Н.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В ПІВДЕННО-

ЗАХІДНОМУ КРАЮ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ДРУГОЇ

ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.: УКРАЇНСЬКИЙ РАКУРС228

Валюх Л.

РЕАКЦІЯ БРИТАНСЬКОГО ПАРЛАМЕНТУ

НА ПОЧАТОК НІМЕЦЬКОЇ КОЛОНІАЛЬНОЇ

ЕКСПАНСІЇ В АФРИЦІ (1884-1888 РР.)243

Давидюк Р.

УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ЕМІГРАЦІЯ В ПОЛЬЩІ:

ПРОБЛЕМИ СТАТУСУ ТА ЧИСЕЛЬНОСТІ254

Савчук Г.

(НЕ)ФОРМАЛІЗОВАНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА Т.Г. МАСАРИКА266

Синяк С.

КОМЕНДАНТСЬКИЙ, ІНСТРУКТОРСЬКИЙ ТА

ТРЕНЕРСЬКИЙ СКЛАД ПОЛЬСЬКИХ

ПАРАМІЛІТАРНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА ВОЛИНІ 1921-1939 РР.	275
--	-----

Пилипович Т. УКРАЇНЦІ У СКЛАДІ АРМІЇ ГЕНЕРАЛА АНДЕРСА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ШЛЯХИ ПОЯВИ ТА УЧАСТЬ У БОЙОВИХ ДІЯХ	292
---	-----

Слесаренко А. МІЖНАРОДНА ПІДТРИМКА І ЗВ'ЯЗКИ ЗАРУБІЖНОЇ ГРОМАДСЬКОСТІ ТА ЕМІГРАНТСЬКИХ КІЛ З ДИСИДЕНТСЬКИМ РУХОМ ТА НОНКОНФОРМІСТСЬКОЮ КУЛЬТУРОЮ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ (1970-1980-ТІ РОКИ)	306
--	-----

Гон М. ОКАЗІАЛЬНИЙ І КОНВЕНЦІОНАЛЬНИЙ НАТОВПИ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ	317
---	-----

Martynchuk I. THE SLOVAK REPUBLIC AND NATO: THE POLITICAL INCOMPATIBILITY OF 1993-1997	329
--	-----

Опанасюк Т. ОСОБЛИВОСТІ ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ ТА РЕЗУЛЬТАТИ ДРУГОГО ЕЛЕКТОРАЛЬНОГО ЦИКЛУ В РОСІЇ (1999-2000 РР.)	340
---	-----

Michno J., Sommer H., Sommer H. MŁODZIEŻ A BEZPIECZEŃSTWO SPOŁECZNE W OKRESIE PÓŹNEJ NOWOCZESNOŚCI	353
--	-----

РОЗДІЛ 3

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ НАУКОВИЙ ДИСКУРС

Прищепа Б. ДОСЛІДЖЕННЯ ПЛАНУВАННЯ ФОРТИФІКАЦІЙНИХ СПОРУД ОСТРОЗЬКОГО ЗАМКУ XVI-XVII СТ.	366
--	-----

Басюк К. ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ХРИСТИЯНСЬКИХ МОНАСТИРІВ НА ВОЛИНІ В 1939-1964 РОКАХ	380
---	-----

Березняк В. ПОСИЛЕННЯ КОНСЕРВАТИВНИХ ТЕНДЕНЦІЙ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ РІВНЕНЩИНИ В ПЕРІОД «ЗАСТОЮ»: РЕЛІГІЙНИЙ АСПЕКТ	392
---	-----

РОЗДІЛ 4

ПРОБЛЕМИ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА ІСТОРІОГРАФІЇ

Плюта Н. ПОЛІТИЧНА БОРОТЬБА У ФРАНЦІЇ З ПИТАНЬ КОЛОНІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В АФРИЦІ КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ПРОБЛЕМИ ЗАРУБІЖНИМИ ІСТОРИКАМИ	404
--	-----

Михальчук Р. ГОЛОКОСТ НА РІВНЕНЩИНІ: ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	422
---	-----

Данильчук В. ОСТАРБАЙТЕРИ З УКРАЇНИ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ПРОБЛЕМ ВИВЕЗЕННЯ ТА РЕПАТРІАЦІЇ	439
---	-----

Філіпчук І. ФОРМУВАННЯ ІДЕЙ «ПРАЗЬКОЇ ВЕСНИ»: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ	458
--	-----

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	478
------------------------------------	------------

ЗМІСТ	481
--------------------	------------

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії

Випуск 28

Відповідальність за достовірність і точність наведених фактів, цитат, статистичних даних, власних імен та інших відомостей несуть автори опублікованих матеріалів та їх наукові керівники. Думки авторів статей з позицією редколегії можуть не співпадати.

Відповідальний за підготовку збірника до видання – **Валерій Шеретюк**

Комп'ютерна верстка – **Л.Федорук, В.Самсонюк**
Обкладинка – **Г.Волохов**

Підписано до друку 1.07.2016 р. Папір офсетний.
Гарнітура «Times New Roman».
Наклад 300. Обліково-видавничих аркушів 24,6.

Видавець О. Зень вул. Кн. Романа, 9/24, м. Рівне, 33022
0-362-24-45-09; 068-0250674
olegzen@ukr.net

Віддруковано засобами різнографічного друку
ПП Самборський І.О.
вул. Княгині Ольги, 8, м. Рівне, 33028

A43

Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії :
Рівненський державний гуманітарний університет. Збірник наукових
праць. Випуск 28. – Рівне : О. Зень, 2016. – 487 с.

© Рівненський державний гуманітарний університет, 2016
УДК 94(477) + 94 (100)
ББК 63.3 (4Укр)